

‘De trou schijnt schoon’

Over libertijnse literatuur in de laatzeventiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden op basis van het Antwerpse verzamelhandschrift ‘Het Mengelmoes’ van 1696

Sven Molenaar
Universiteit Antwerpen
sven.molenaar@uantwerpen.be

Abstract

The Antwerp manuscript ‘Het Mengelmoes’ from 1696 contains several ‘taboo texts’, in which views and opinions were expressed that were inconsistent with those of the Catholic Church. In manuscript, these texts escaped ecclesiastical censorship. This article will present and discuss a selection of these ‘taboo texts’, since some of them bear witness to libertine ideas in the late seventeenth-century Southern Low Countries. These ideas seem to have come over from France, but there are indications of influences from the Dutch Republic as well. They relate in particular to sexual morality, presenting marriage as an unnatural institution and advocating sexual freedom instead. Since the most prominent cultural language in the Southern Low Countries at the time was French, it is highly interesting that some of the libertine ‘taboo texts’ were written in Dutch. ‘Het Mengelmoes’ provides evidence of the existence of Dutch-language, seventeenth-century libertine literature from the Southern Low Countries.

Keywords: prohibited texts, sexuality, marriage, Catholic Church, libertinism

De Katholieke Kerk hield seksuele moraal in de vroegmoderne tijd stevig in haar greep.¹ Seksuele driften werden beschouwd als dierlijk en dus goddeloos,

1 Ik dank collega's Tine De Koninck, Hubert Meeus, Remco Sleiderink en Steven Van Impe van het departement Letterkunde van de Universiteit Antwerpen voor hun commentaar en bruikbare suggesties voor dit artikel.

en moesten daarom onderdrukt worden. De standpunten over seks en het huwelijk, een belangrijke pijler van de Kerk, waren duidelijk: 'monniken en priesters, die de gelovigen moesten voorgaan in een christelijke levenswandel, waren ongehuwd, seks werd alleen toelaatbaar geacht ten behoeve van de voortplanting en het huwelijk diende onder meer om de seksuele drift in goede banen te leiden'.² Na het Concilie van Trente (1545-1563) installeerde de Kerk in de katholieke gebieden in Europa, dus ook in de Zuidelijke Nederlanden, een strenge censuur om de gewenste morele opvattingen, ook de seksuele, in de samenleving te bestendigen en te waarborgen. Gedrukte werken werden door de censor voorzien van een approbatie waarin stond vermeld dat de tekst of het boek niet indruiste tegen de leer van de Kerk en niet in strijd was met de goede zeden.³ Manuscripten die daar niet aan voldeden, werden door de geestelijke censor in principe niet goedgekeurd om in druk te mogen verschijnen, en dus preventief geweerd.⁴ Officiële teksten met opvattingen over seks of seksuele moraal die afweken van die van de Kerk zijn dus niet gedrukt in de (laat-)zeventiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden.

Niet alle manuscripten waren echter bedoeld om gedrukt te worden. Handschriften konden, net als orale literatuur, dienen als een vergaarplaats van onofficiële ideeën, die dan mogelijk een neerslag bieden van door de Kerk en staat ongewenste opvattingen en moraal.⁵ Sommige manuscripten waren precies bedoeld om onder de radar van de censor te blijven. Een handschrift uit de laat-zeventiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden, aan het begin van 'de lange achttiende eeuw (1670-1830)', dat *niet* bedoeld was om in druk te verschijnen, en teksten met onofficiële, door de Kerk en staat ongewenste en verboden inhouden bevatte, is het uitgangspunt van dit artikel. Het betreft het Antwerpse verzamelhandschrift 'Het Mengelmoes', dat werd voltooid in 1696.⁶ Dit handschrift bestaat uit 360 bladzijden en bevat 311 teksten. Alle teksten zijn geschreven door dezelfde hand.

2 Altena en Van Lente, *Vrijheid en rede*, 40.

3 Zie onder meer: Green en Karolides, *Encyclopedia of Censorship*; Myers en Harris, *Censorship*; Fragnito, *Church, Censorship and Culture*.

4 Voor de overwegingen die de censor moest maken om een boek of tekst al dan niet goed te keuren voor publicatie, zie: Darnton, *Censors at work*, 33.

5 Godzich, *The Culture of Literacy*, 95.

6 'Het Mengelmoes' wordt bewaard in de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience in Antwerpen onder signatuur EHC 636783. De volledige titel luidt 'Het Mengelmoes off De versamelingh van veele hedendaeghsche nieuwe dinghen Met Een deel nieuwghemaecte Liedekens noijt voor desen in druck gheweest Beneffens De translatatie off oversettinghe des boeckx gheintituleert De heerelijcke ende vrolijcke poeterije van desen tijdt Vermeedert Met de dootd van Zagachrist off Anders met de dootd vanden koninck van Ethiopien'. Ik promoveerde in 2019 op een studie van dit handschrift aan de Universiteit Antwerpen: Molenaar, 'Als rechte Libertinen'.

Waar het in dit artikel om gaat, zijn de zogenaamde ‘taboeteksten’ in ‘Het Mengelmoes’: teksten met obscene inhoud, die getuigen van libertijnse opvattingen. Diepgaande studies naar dit soort literatuur uit de laat-zeven- tiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden ontbreken, omdat het overgeleverde materiaal onontgonnen is, en het onderzoek wordt ‘bemoeilijkt door het ontbreken van een systematische en digitaal raadpleegbare inventaris van vroegmoderne handschriften’.⁷

Het merendeel van de teksten in ‘Het Mengelmoes’ is geschreven in het Nederlands, maar er zijn er ook tweeënvijftig in het Frans, en twintig in het Latijn.⁸ Dat er omstreeks 1700 Nederlandstalige literatuur voortkwam uit de Zuidelijke Nederlanden lijkt op zich niet opzienbarend, aangezien er in het noordelijke deel (het huidige Vlaanderen) door het grootste deel van de bevolking Nederlands werd gesproken, én dat gebied geografisch aansloot bij de Republiek. Daar was het Nederlands veruit de voornaamste cultuurtaal,⁹ maar in de Zuidelijke Nederlanden was dat niet zo, zoals Tom Verschaffel aangaf:

Het Latijn is [er] de taal van de katholieke kerk, van het hoger onderwijs en tot op zekere hoogte ook van de wetenschap. Het Frans [...] speelt ook in het Nederlandstalige deel van het land een grote rol. [...] Het is de taal van de maatschappelijke en intellectuele elite, van het bestuur en de internationale contacten. Voor de meeste auteurs in het Zuiden, ook voor de Nederlandstaligen onder hen, is het Frans aan het begin van de [acht- tiende] eeuw al de vanzelfsprekende cultuurtaal geworden. [...] Een groot deel van de publicaties in de [...] Nederlandstalige gewesten, verschijnt dan ook in het Frans.¹⁰

Over wat de eventuele verbondenheid van de Nederlandstalige letterkunde tussen de Republiek en de Zuidelijke Nederlanden betreft, zegt Verschaffel: ‘Er was geen verwevenheid van de literaire activiteit in Noord en Zuid. Op geen enkele manier vormden zij een culturele eenheid. Ze waren elkaars buitenland’.¹¹

In de Republiek verschenen er aan het einde van de zeventiende eeuw wel gedrukte ‘taboeteksten’. Inger Leemans besprak in haar boek *Het woord*

7 Moser, *Poezijlust en vriendenliefde*, 248-249.

8 Daarnaast is er nog één tekst geschreven in het Duits, twee in het Spaans en één in het Italiaans.

9 Verschaffel, *De weg naar het binnenland*, 21.

10 Ibidem, 27-29.

11 Ibidem, 22.

is aan de onderkant tien Nederlandstalige pornografische romans die er tussen 1679 en 1702 werden gedrukt.¹² In haar inleiding nam Leemans de cultuurhistorische definitie van 'pornografie' van Peter Wagner over: 'the written or visual representation in a realistic form of any genital or sexual behavior with a deliberate violation of existing and widely accepted moral and social taboes'.¹³ Leemans noemt deze definitie van pornografie 'libertijns', een term die al vanaf de zestiende eeuw obscene en kritische elementen verenigde: in de vroegmoderne tijd was een libertijn zowel een vrijdenker als een vrijbouter, en in de libertijnse definitie is pornografie 'tegendraads, transgressief, subversief, pornografie doorbreekt taboes, of valt deze aan'.¹⁴

Karel Bostoën heeft zich in zijn artikel 'Verlichte letteren in de Zuidelijke Nederlanden?' gebogen over de vraag of er überhaupt Verlichtingsideeën in de zeventiende-eeuwse literatuur uit de Zuidelijke Nederlanden zijn aan te wijzen. Aan het einde van zijn tekst herhaalt Bostoën zijn vermoeden van vrijdenkerij in de zeventiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden, maar hij kan het niet aantonen.¹⁵ Precies daarom is de vondst van de 'taboeteksten' in 'Het Mengelmoes' zo belangrijk. Ze leveren het bewijs dat er wel degelijk Nederlandstalige, libertijnse teksten in de laat-zeventiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden circuleerden.

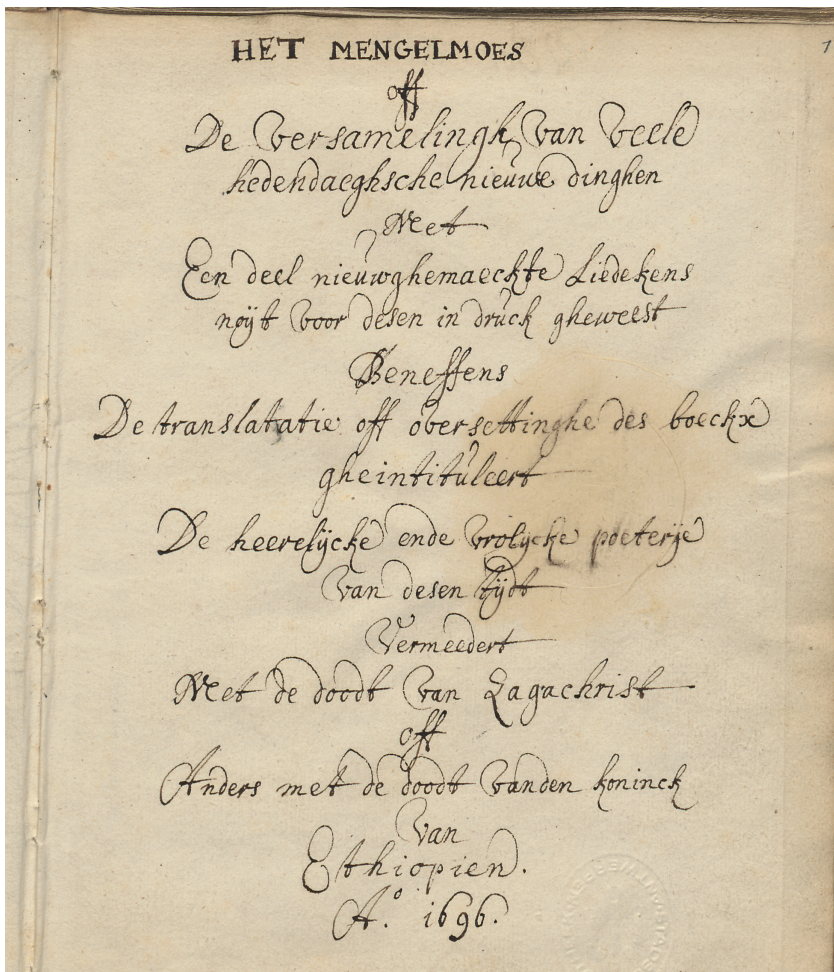
In wat volgt maak ik eerst een beknopte analyse van 'Het Mengelmoes'. Ik begin met een bespreking van de codicologische samenstelling van het handschrift, zodat ik vervolgens de samenhang tussen de verschillende delen die 'Het Mengelmoes' vormen, kan aantonen. Dat biedt inzicht in de gebruiksfunctie van het handschrift, en geeft een beeld van de schrijver/samensteller van 'Het Mengelmoes' en van de kring waarbinnen 'Het Mengelmoes' functioneerde. Daarna richt ik me op de 'taboeteksten' in het handschrift. Door plaatsgebrek zal ik me tot een greep uit die 'taboeteksten' moeten beperken. Eerst komen er 'taboeteksten' aan bod die bekend zijn uit het buitenland. Vervolgens ga ik dieper in op de meest uitgesproken libertijns-pornografische tekst in 'Het Mengelmoes', en tenslotte laat ik mijn licht schijnen over enkele Nederlandstalige 'taboeteksten' in het handschrift, zonder aanwijsbare bron uit het buitenland.

12 Leemans, *Het woord is aan de onderkant*, 89-99.

13 Wagner, *Eros revived*, 7.

14 Leemans, *Het woord is aan de onderkant*, 22-23.

15 Bostoën, 'Verlichte letteren', 402.

Abbeelding 1: Titelblad van 'Het Mengelmoes'. Antwerpen, Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, 636783.

Analyse van 'Het Mengelmoes'

Codicologische samenstelling

In zijn richtinggevende artikel voor het onderzoek van (middeleeuwse) verzamelhandschriften pleit Paul Wackers voor veel aandacht voor de codicologische analyse van handschriften.¹⁶ Voor Wackers verdienen drie vragen in elk geval aandacht: hoe is de collectie tot stand gekomen? Wat is de aard en de structuur van de collectie? En wat is de functie van

¹⁶ Wackers, 'Het belang van de studie van verzamelhandschriften'.

de collectie?¹⁷ Om die vragen te beantwoorden maak ik gebruik van de terminologie van Erik Kwakkel.¹⁸ Kwakkel maakt een onderscheid tussen 'productie-eenheden' en 'gebruikseenheden'. Onder 'productie-eenheden' verstaat hij 'een groep katernen die bij de productie één materiële eenheid vormde: het gaat om katernen die aantoonbaar in één gang werden afgeschreven, door één teksthand dan wel door verschillende kopiïsten'.¹⁹ Een 'gebruikseenheid' is dan 'de vorm [waarin] een productie-eenheid op een gegeven moment functioneerde: zelfstandig of samengebonden met andere productie-eenheden'.²⁰ Vanuit de analyse van wat oorspronkelijk de verschillende gebruikseenheden waren waaruit 'Het Mengelmoes' in zijn huidige gebruiksfase is samengesteld,²¹ komt niet alleen de structuur van het handschrift aan het licht, maar komen ook de diverse belangstellingssferen in 'Het Mengelmoes' naar voren.

Dat 'Het Mengelmoes' uit verschillende, afzonderlijke delen of eerdere gebruikseenheden bestaat, blijkt al uit de titel van het handschrift. Daar is sprake van een 'versamelingh van veele hedendaeghsche nieuwe dinghen',²² van een 'deel nieuwhghemaecte Liedekens' en van een vertaling van een boek 'uijdt De Fransche in de duijtsche taele'.²³ Het titelblad van dat vertaalde boek bevindt zich op pagina 232 en begint met de woorden 'Vrolijcke ende heerelijcke Poëterije'.²⁴ De vertaling loopt tot op pagina 351, waar onderaan staat geschreven: 'Eijnde Van desen overghetranlateerden boeck'. De 'Vrolijcke ende heerelijcke Poëterije' vormde een aparte gebruikseenheid voorafgaand aan de samenstelling van 'Het Mengelmoes', en is volledig in het Nederlands geschreven.²⁵ Er kunnen nog drie 'aparte' gebruikseenheden in het handschrift worden onderscheiden. De eerste is het 'deel nieuwhghemaecte

17 Ibidem, 30-37.

18 Kwakkel, *Die Dietsche Boeken*, 4-6.

19 Ibidem, 4.

20 Ibidem, 5.

21 De 'gebruiksfase' is de periode waarin er één gebruikseenheid bestaat, en wanneer die gebruikseenheid verandert, dan breekt er een nieuwe gebruiksfase aan. Zie: Kwakkel, *Die Dietsche Boeken*, 6.

22 Ik kort dit voortaan af tot 'versamelingh nieuwe dinghen'.

23 'Het Mengelmoes', 232.

24 De volledige titel luidt: 'Vrolijcke ende heerelijcke Poëterije van desen tijdt vermeerderd met de ghedichten ende veersen van Zagachrist off de doot vanden koninck van Ethiopien en van meerdere verscheijde nieuwe stucken De welcke noijt en sijn ghedruckt vertaelt ende overgeset uijdt De Fransche in de duijtsche taele Door P.N.D. In orateursche stiel sijnde Dit Jaer Gedruckt Anno Domini'.

25 Na dit deel volgt er nog één tekst in het handschrift: de 'Blij eijndighe vrijagie van Thirsis met de overschoone ende soete Cassandra'. De schrijver van 'Het Mengelmoes' noteerde deze tekst om de laatste katern in het handschrift op te vullen.

Liedekens' dat op het titelblad van het handschrift wordt vermeld. Het betreft de (lied)teksten vanaf pagina 4 tot en met 63 in het handschrift, die alle in het Nederlands zijn geschreven.

De tweede 'voorafgaande' gebruikseenheid is het eerste deel van de 'versamelingh nieuwe dinghen', die de teksten bevat vanaf pagina 64 tot en met 112.²⁶ Deze gebruikseenheid bestaat uit zeer heterogene teksten en tekstgenres: een lange prozatekst, een cluster van veertien recepten en remedies, raadsels, brieven, epigrammen, juridische teksten, gedichten, een boekenlijstje, tekeningen van bordspelen, een sleutel tot geheimschrift, liedjes, en een vingerzetting om op een fluit te spelen. De meeste teksten in dit deel zijn in het Nederlands, maar sommige ook in het Frans en het Latijn.

De derde, aan 'Het Mengelmoes' voorafgaande gebruikseenheid loopt vanaf pagina 113 tot en met 231, de laatste bladzijde voor de 'Vrolijke ende heerlijcke Poëterije'. De meeste teksten in dit deel van het handschrift zijn liederen, geschreven in het Frans. Samengevat bestaat 'Het Mengelmoes' dus uit vier als 'aparte' en aan de huidige gebruiksfase voorafgaande aan te duiden gebruikseenheden:

Eerste gebruikseenheid: het 'deel nieuwghemaecte Liedekens'.

Tweede gebruikseenheid: het eerste deel van de 'versamelingh nieuwe dinghen'.

Derde gebruikseenheid: het tweede deel van de 'versamelingh nieuwe dinghen'.

Vierde gebruikseenheid: de 'Vrolijke ende heerlijcke Poëterije'.

Samenhang tussen de gebruikseenheden

Hoewel de schrijver/samensteller van het 'Het Mengelmoes' zelf spreekt over zijn 'samen gheraep ten boeck ende bij een versamelde dinghen',²⁷ zijn die 'afzonderlijke' delen niet zonder onderlinge verbanden of samenhang. Enkele van de 'nieuwghemaecte Liedekens' in de eerste gebruikseenheid hebben wijsaanduidingen die alleen van nut konden zijn om de liedtekst effectief te zingen, als de zanger bekend was met liedteksten in de derde gebruikseenheid; het tweede deel van de versamelingh nieuwe dinghen'. Ik geef, door plaatsgebrek binnen dit bestek, één voorbeeld.

26 Dat de 'versamelingh van veele hedendaeghsche nieuwe dinghen', zoals die wordt vermeld op het titelblad, feitelijk uit twee aparte, voorafgaande gebruikseenheden bestaat, wees de codicologische analyse van het handschrift uit. Door plaatsgebrek ga ik er hier niet verder op in. Zie daarvoor: Molenaar, 'Als rechte Libertinen', 78-88.

27 'Het Mengelmoes', 360.

Het Nederlandstalige 'Liedeken' op pagina 59 in de eerste gebruikseenheid, het 'deel nieuwghemaecte Liedekens', met als eerste versregel 'Waerom vlucht ghij goddinne', heeft de wijsaanduiding 'Berger trompez sans gage'. Deze wijsaanduiding is het eerste vers van het 'Chanson' op pagina 160 in de derde gebruikseenheid, het tweede deel van de 'versamelingh nieuwe dinghen'. Dit 'Chanson' moet door de schrijver/samensteller van 'Het Mengelmoes' uit het orale circuit zijn opgepikt. Het betreft immers een lied, geschreven door Philippe Quinault, uit het ballet 'Le Temple de la Paix' (1685) van Jean-Baptiste Lully, directeur van de Académie Royale de Musique in Frankrijk en hofcomponist van Lodewijk XIV.²⁸ De verschillen tussen Quinaults tekst en die in 'Het Mengelmoes' zijn zo groot, dat de schrijver/samensteller van 'Het Mengelmoes' de tekst zeker niet over schreef van een libretto.²⁹ De liedtekst van Quinault begint bijvoorbeeld met 'Ce Berger trompeur s'engage'. De persoon die de wijsaanduiding boven het 'Liedeken' op pagina 59 schreef, en de liedtekst zelf, kende dus alleen de tekstversie van Quinaults lied in het tweede deel van de 'versamelingh nieuwe dinghen', want hij nam dezelfde 'fouten' over: 'Berger trompez sans gage'.

Wijsaanduidingen zijn precies een manier om andere mensen duidelijk te maken op welke melodie ze een nieuwe liedtekst kunnen zingen. Anders gesteld: wie de specifieke versie van Quinaults lied in het tweede deel van de 'versamelingh nieuwe dinghen' niet kende, kon onmogelijk weten hoe het 'nieuwghemaecte' lied op pagina 59 te zingen. Er zijn meerdere liederen in het 'deel nieuwghemaecte Liedekens' waarbij de wijsaanduiding het eerste vers is van een lied in de 'versamelingh nieuwe dinghen', en waarbij soortgelijke grammaticale of lexicale 'fouten' ten opzichte van bekende tekstversies in andere bronnen dan 'Het Mengelmoes' zijn overgenomen. Dat duidt erop dat de aan de samenstelling van 'Het Mengelmoes' voorafgaande gebruikseenheden werden gedeeld door meerdere personen. Wat nu 'Het Mengelmoes' vormt, circuleerde in een kring.

Gebruiksfunctie van 'Het Mengelmoes' en de kring rond het handschrift en zijn auteur

Over de manier waarop zeventiende-eeuwse handschriften met taboeteksten uit de Zuidelijke Nederlanden functioneerden, bestaan nauwelijks studies.³⁰ In andere Europese landen zijn die er wel. Onderzoek van onder meer Joke

²⁸ Heyer, *Jean-Baptiste Lully*, xiii.

²⁹ Dat leert de vergelijking met Lully, *Le Temple de la Paix*, 27.

³⁰ Mijn doctoraatsonderzoek was op dat vlak pionierswerk.

Spaans en Nelleke Moser toonde naast vermaak vooral sociabiliteit aan als voorname functie van handschriften.³¹ Harold Love formuleerde het als volgt:

A function [of handwritten texts] which was of great importance was that of bonding groups of like-minded individuals into a community, sect or political faction, with the exchange of texts in manuscript serving to nourish a shared set of values and to enrich personal allegiances.³²

Over de klasse waartoe de leden van de kring rond 'Het Mengelmoes' behoorden, kan de hierboven aangehaalde versie in 'Het Mengelmoes' van 'Ce Berger trompeur s'engage' uit 'Le Temple de la Paix' van Lully ook meer zeggen. De schrijver van deze tekstversie heeft het lied zeker niet overgeschreven uit een libretto, maar opgepikt uit het orale circuit. Er is van dit ballet echter geen enkele opvoering in schouwburgen in de Nederlanden vóór 1696 gedocumenteerd.³³ De leden van de kring rond de schrijver van 'Het Mengelmoes' waren dus op de hoogte van ontwikkelingen in de Franse literatuur en (hof)cultuur waar alleen een kleine elite in de Zuidelijke Nederlanden weet van had.

Dat de schrijver/samensteller van 'Het Mengelmoes' inderdaad vermogend was en tot de elite behoorde, suggereert ook een standaarddocument om geld uit te lenen in het eerste deel van de 'versamelingh nieuwe dinghen' in het handschrift, de tweede gebruikseenheid.³⁴ Wie regelmatig geld kan uitlenen moet er immers over beschikken. De tekst begint als volgt: 'Ick onderschreve bekenne ontfanghen te hebben uijt de handen van Petrus'. De voornaam van de schuldeiser is dus al ingevuld: Petrus. Zijn achternaam vermeldde hij niet, vandaar de stippellijn. Op pagina 223 in het tweede deel van de 'versamelingh nieuwe dinghen', de derde gebruikseenheid, staat er een jaarrekening genoteerd, met daarboven de woorden 'Ghewonnen verloren ende verteerde penninghen door Petrus van den eersten dagh van Januarius des iaers 1692, tot den eersten dagh van Januarius des Jaers 1693'. Deze twee niet-literaire teksten suggereren dat de schrijver/samensteller

31 Zie bijvoorbeeld: Spaans, 'De pen als wapen?', 98-99; Moser, *Poezijlust en vriendenliefde*, 248-260.

32 Love, *The Culture and Commerce of Texts*, 177.

33 Schmidt, 'The geographical spread of Lully's operas', 185; De Paepe, 'Une place pour les comedies', 199-214, 623, 630-631; Molenaar, 'Als rechte Libertinen', 160. 'Het Mengelmoes' bevat ook liederen op melodieën uit de lyrische tragedies 'Isis' (1677) en Roland (1685) van Jean-Baptiste Lully waarvan er geen opvoeringen in schouwburgen in de Lage Landen vóór 1696 zijn gedocumenteerd.

34 'Het Mengelmoes', 82.

van 'Het Mengelmoes' Petrus' heette. Zijn achternaam is onbekend. Wat Petrus' beroep was, komt uit 'Het Mengelmoes' niet naar voren.

De taboeteksten in 'Het Mengelmoes'

Teksten uit het buitenland

In het eerste deel van de 'versamelingh nieuwe dinghen' in 'Het Mengelmoes', de tweede gebruikseenheid, staat een boekenlijstje genoteerd met tweëndertig 'Namen van sommige curieuse ende vermaeckelijcke boecken'.³⁵ Deze lijst is geen satirische fopcatalogus.³⁶ Alle 'Namen' refereren aan bestaande boeken. In de lijst staat een aantal werken die door de Kerk waren verboden omdat ze in strijd waren met de goede zeden, zoals *De Haagsche lichtmis*, *t'Amsterdamsch hoerdom* en *De Labourlotten*, die Inger Leemans besprak in haar lijst van pornografische romans uit de laat-zeventiende-eeuwse Republiek.³⁷ Wat Petrus 'interessant en vermakelijk' vond, betrof dus onder meer 'pornografie'.

Uit zijn boekenlijst blijkt Petrus' interesse in libertijnse taboeteksten uit het buitenland, en hij nam er ook op in zijn verzamelhandschrift. Zo noteerde hij op pagina 214-217 in het tweede deel van de 'versamelingh nieuwe dinghen' in 'Het Mengelmoes', de derde gebruikseenheid, een gedicht met de titel 'Stance'. De tekst is een exact afschrift van 'Pour Mademoiselle D. M. Stances' van Théophile de Viau. De Viau werd in 1619 wegens zijn libertijnse reputatie en goddeloosheid uit Frankrijk verbannen.³⁸ In 1623 werd De Viau opnieuw op verdenking van libertinisme ter dood veroordeeld, maar het bleef bij een celstraf. In het gedicht is een meisje aan het woord dat zo verliefd is, dat de lessen van haar moeder over eer, schaamte en kuisheid niet meer in haar gedachten zijn, en zelfs tegenzitten als 'een oud verhaal':

L'impression d'honneur et celle de la honte
sont hors de mon esprit
La casteté m'offence et paroît un vieu conte
que ma mere m'apprit.³⁹

35 Ibidem, 110.

36 Cfr. Van der Waals, 'Libertijns leven', 1043.

37 Leemans, *Het woord is aan de onderkant*, 89-99.

38 Over Théophile de Viau, zie onder meer: Van Damme, 'Grandeur'; Adam, *Théophile de Viau*.

39 'Het Mengelmoes', 214-217: *Stance*, 216, v. 89-92.

Ook in de eerste bekende pornografische romans uit Frankrijk – *L'Ecole des filles* (1655) en *L'Academie des dames* (1680) – wordt 'het huwelijk', net als in het gedicht van De Viau, voorgesteld als een noodzakelijke mantel voor onkuisheid.⁴⁰ Als een vrouw zich in het openbaar maar 'civil' en 'courtois' gedraagt, dan kan ze binnen de privésfeer van het huwelijk haar seksuele lusten botvieren.⁴¹ In de libertijnse en pornografische literatuur uit het zeventiende-eeuwse Frankrijk is het huwelijk dus een noodzakelijke oplossing voor praktische problemen, zoals het combineren van seksuele driften en het ophouden van de schone schijn.⁴² De tekst van De Viau is binnen de definitie van Peter Wagner niet pornografisch, maar doorbreekt wel taboes rond het huwelijk en valt het aan als 'onnatuurlijk'.

'Vrolijcke ende heerelijcke Poëterije'

De opvatting dat 'het huwelijk' een onnatuurlijk instituut is, is ook een hoofdthema in de tekst 'De verlore occasie wederom becomen',⁴³ de meest uitgesproken pornografische tekst in 'Het Mengelmoes'. Het is de eerste tekst in de 'Vrolijcke ende heerelijcke Poëterije', de vierde gebruikseenheid in het handschrift. De 'Vrolijcke ende heerelijcke Poëterije' is een nagenoeg volledige vertaling van de *Poesies gaillardes et heroïques de ce temps*.⁴⁴ Een exemplaar van dit boek bevindt zich in de Bibliothèque nationale de France.⁴⁵ Op het titelblad staat gedrukt 'A Paris' en de catalogus van de Bibliothèque vermeldt 'ca. 1670' als jaar van publicatie. Die datering is hoogst onzeker en de locatie van de uitgave is zeker vals.

'De verlore occasie wederom becomen' is een prozavertaling van het gedicht 'L'occasion perdue recouvrée' van Jean Benech de Cantenac. Toen dat gedicht in 1662 werd gepubliceerd door Théodore Girard in Parijs, gaf het aanleiding tot een verstrenging van de censuur in Frankrijk.⁴⁶ De tekst werd beschouwd als schandelijk. Cantenacs verhaal gaat over Cloris, een getrouwde vrouw met een veel oudere echtgenoot. Op een avond komt haar minnaar, Lisander, haar bezoeken. Tot zijn schaamte kan Lisander geen erectie krijgen. De volgende dag keert hij terug naar het huis van Cloris en kan via een geheime gang haar slaapkamer bereiken. Bij het zien van de vagina

40 Leemans, *Het woord is aan de onderkant*, 127.

41 Ibidem, 128.

42 Ibidem, 127-128.

43 'Het Mengelmoes', 233-240.

44 Voortaan kort ik de titel af tot *Poesies gaillardes*. Voor de volledige titel, zie de bibliografie. De vertaling is 'nagenoeg volledig', want in de vertaling in 'Het Mengelmoes' ontbreken er twee teksten uit de *Poesies gaillardes*, zie: Molenaar, 'Als rechte Libertinen', 328-331.

45 Onder signatuur RES P-YE-2595.

46 Clin-Lalande, 'Les Satyres nouvelles', 47.

van de naakte, slapende Cloris krijgt Lisander een erectie en hij bespringt Cloris, die zich tevergeefs probeert te verzetten. Althans, zo lijkt het.

De vertaler volgde vrij nauwgezet de Franse voorbeeldtekst, zij het dus in proza. Hij breidde de tekst niet uit op eigen initiatief. Bij de uitvoerige beschrijvingen van seksuele handelingen en genitaliën trachtte hij ook zo veel mogelijk een letterlijke vertaling na te streven. Bij die beschrijvingen gaat het meestal om metaforen. Zo beschrijft Cantenac de vagina onder meer als 'Doux canal de vie et de mort || Oû, pour acquérir de la gloire || L'on fait naufrage dans le port'.⁴⁷ In 'Het Mengelmoes' is dat vertaald als 'soete reviere van doodt ende het leven alwaer men om glorie te behaelen schipbreucke in de haeve moet lijden'.⁴⁸ Inger Leemans zag in het zoeken van nieuwe seksuele metaforen vooral een aandachtspunt van pornografen uit de Republiek.⁴⁹ De tekst van Cantenac toont in elk geval aan dat deze Fransman er ook bedreven in was. En ook de vertaler uit de Zuidelijke Nederlanden had eigen ideeën voor metaforen. Zo verwijst Cantenac op een gegeven ogenblik naar de penis met de verzen 'Ce directeur de la nature || Ce principe du mouvement'.⁵⁰ In 'Het Mengelmoes' is dit vertaald als '[d]ees stootende boogh der nature dat beginsel vande beweginghe'. Hier is de vertaling niet al te letterlijk en literair zelfs inventiever.

Een van de hoofdthema's van 'L'occasion perdue recouvrée' is mannelijke impotentie, een thema dat in de vroegmoderne literatuur vaker werd gebruikt om libertijnse ideeën te verspreiden.⁵¹ De tekst is obsceen-erotisch met als doel de gangbare (kerkelijke) moraal te ondermijnen, wat voor Peter Wagner de definitie van 'pornografisch' is. 'L'occasion perdue recouvrée' is ook een voorbeeld van de manier waarop het thema van ongelijke liefde werd gebruikt omwille van het pornografische potentieel ervan.⁵² Het gedicht van Cantenac druiste in tegen de goede moraal, maar hij hekelde ook de hypocrisie van die 'goede moraal' in zijn tekst. Op het moment in het verhaal waarop Lisander en Cloris voor het eerst op het punt staan om seks met elkaar te hebben, waarschuwt Cloris Lisander voor het gedrag dat ze zal vertonen. Ze zegt dat ze verplicht is zich te verzetten en te schreeuwen. Eigenlijk toont ze echter geen gebrek aan lust in deze passage. Omdat Cloris heel gewillig is en helemaal geen weerstand biedt, wordt die 'eer' betekenisloos; een element van de wereld van de schijn. Aan het einde van het gedicht drukt Cantenac

47 *Poesies gaillardes*, 3-17: 'L'occasion perdue recouvrée', str. 29, v. 8-10.

48 'Het Mengelmoes', 233-240: *De verlore occasie* [...], 237.

49 Leemans, *Het woord is aan de onderkant*, 112-113.

50 *Poesies gaillardes*, 3-17: 'L'occasion perdue recouvrée', str. 9, v. 1-2.

51 Lavery, *The Impotency Poem*, 137.

52 Stewart, *Unequal Lovers*, 109.

zijn libertijnse ideeën over het huwelijk en seksuele vrijheid uit, tijdens een toespraak van Cloris. In de vertaling in 'Het Mengelmoes' luidt dat als volgt:

[W]ant de liefdde die hooghbevelende heerscher bespringht de menschen ende goden ontsteckt de visschen in het water iae niemant kan hare stormen ontvlieden ende gemerckt dat alles in de werelt mint ende liefst soo magh ick seggen dat ick voor u Lisander door liefdde brande. Want t'is redelijck dat mijne siele de liefdde van een beminde aennemt [...] het is een wet ende recht van de nature te practiseren ende in te voeren van den nooddrift [seks] te gaen soecken als men die niet bij sigh en vint dewijl de mannen [echtgenoten] die flauwe tijrannen onse overwinnaers niet en sijn gemaect.⁵³

Dit is zowel een pleidooi voor vrije liefde, als voor vrijheid van seksueel gedrag. Het is volgens Cantenac, bij monde van Cloris, niet minder dan een natuurwet en natuurrecht dat men op zoek gaat naar seksuele bevrediging buiten het huwelijk, als men die binnen het huwelijk niet kan vinden. Seks wordt zo door Cantenac voorgesteld als een onstuitbare natuurlijke drift; een opvatting die de Kerk precies zo onder de duim wilde houden. Het huwelijk is volgens Cantenac slechts een instituut van de schone schijn; van 'onnatuurlijke' elementen, zoals eer en reputatie.

De Nederlandstalige prozavertaling van Cantenacs gedicht in 'Het Mengelmoes' is tot nog toe een unieke vondst. Het bewijst dat er Nederlandstalige libertijns-pornografische literatuur circuleerde in de laatzeventiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden. Anderzijds betreft het een vertaling, dus geen 'originale' Zuid-Nederlandse libertijnse tekst. Die vertaling is gemaakt door 'P.N.D.'⁵⁴ Of die 'P.' refereert aan het initiaal van 'Petrus' en hij de vertaler is, is aannemelijk, maar kan ik niet bewijzen.

Libertijnse teksten in 'Het Mengelmoes' zonder aanwijsbare bron uit het buitenland

Twee Nederlandstalige teksten met libertijnse opvattingen in 'Het Mengelmoes' verdienen hier zeker nog aandacht. Volgens de zeventiende-eeuwse libertijns-pornografische teksten en romans, zowel uit de Republiek als uit Frankrijk, zijn seksuele behoeften en verlangens inherent aan zowel mannen als vrouwen.⁵⁵ Inger Leemans zegt daarover: 'Als alle mensen zich laten leiden door seksuele driften, is in principe iedereen altijd in de

53 'Het Mengelmoes', 239.

54 'Het Mengelmoes', 232.

55 Leemans, *Het woord is aan de onderkant*, 127.

stemming voor seks, en zijn bezwaren, schaamte en kuisheid slechts een hypocriet masker dat moet worden doorbroken'.⁵⁶

In lijn daarmee hekelt de verteller in het Nederlandstalige 'Epigramma' op pagina 96 in de tweede gebruikseenheid in 'Het Mengelmoes' dan ook het hypocriete gedrag van de jonge vrouw Palmaert. Hoewel zij is ontmaagd, blijft ze de indruk wekken dat ze een eervolle vrouw is:

Hoe pronckt gij Palmaert dus bent gij nu sonder vlekken
 off meijnt gij met u vuyl u ruchtbaer vuyl te decken
 Meijnt gij dat t' niemant weet gij doolt het is bekend
 dat gij door geijle min u maeghdom hebt geschent
 Spelt niet de groote dam wilt ider heuscher groeten
 u luijster is bekladt, u glans verplet met voeten [...]⁵⁷

De tekst is geen aanval op de ware seksuele aard van juffrouw Palmaert, maar op het feit dat ze de schijn ophoudt. De kritiek reflecteert op de samenleving: een samenleving die mensen voortbrengt die liever zelfcensuur uitoefenen dan opkomen voor hun ware aard, is per definitie hypocriet. De dichter wil niet hypocriet zijn. De 'reputatie' van Palmaert mag dan 'beklad' zijn, dat neemt niet weg dat hij haar wil. De tekst past in een van de literaire processen die Inger Leemans noemt, waarmee 'men de spiraal van hypocrisie kan doorbreken: door te focussen op de praktijk en niet op de geprojecteerde schijnbare werkelijkheid van de zogenaamde deugdzame mensen'.⁵⁸

Als seksualiteit 'natuurlijk' is, dan is het niet hypocriet. Het huwelijk zelf is daarentegen een instelling vol 'vermomming' en 'vals voorkomen', volgens het gedicht 'Een Jonghman [...]' in 'Het Mengelmoes', ook in de tweede gebruikseenheid:

De trou schijnt schoon in d'oogh als blickerende dingen
 want siet den mont die wort met kussiens heel begroet
 En een gheruijmen tijdt is danssen ende springhen
 en wort met soet gevejlij besproeijnt in overvloed.
 [...]
 [Maar] [w]anneer sigh eens verschuijft het spreijssels der gordijnen
 dan siet g'haer mommerij en haeren valschen schijn [...].⁵⁹

⁵⁶ Ibidem, 129.

⁵⁷ 'Het Mengelmoes', 96: 'Epigramma', v. 1-6.

⁵⁸ Leemans, *Het woord is aan de onderkant*, 129.

⁵⁹ 'Het Mengelmoes', 78-79, 'Een Jonghman het Jaewoort ghekreghen hebbende moet dencken dat hem dit volghende aenstaende is, ende sal overcomen', 78, v. 9-12; 79, v. 33-34.

Wat de echtgenote in dit gedicht werkelijk interesseert is of haar man 'deftigh weet te drillen met de pijck'.⁶⁰ Binnen het huwelijk is er voor haar zelfs 'een nieuwe vrucht om soete lust te baenen';⁶¹ een nieuwe (extra) reden om seks te hebben: het brengt 'goet' in het 'cuijcken';⁶² geld in het laatje. Het huwelijk en prostitutie komen zo op één lijn: in beide gevallen leveren vrouwen seks voor geld.⁶³

Conclusie

Een aantal 'taboeteksten' in 'Het Mengelmoes' laat een glimp zien van een wereld die zich buiten de officiële literatuur en cultuur afspeelde, waaruit een streven naar (seksuele) vrijheid blijkt. In de teksten die in het voorafgaande zijn besproken, wordt 'het huwelijk', een belangrijke pijler van de Kerk, voorgesteld als hypocriet en behorend tot de valse wereld van de schone schijn. 'De trou schijnt schoon' maar het is 'valschen schijn'. Seks wordt in deze teksten letterlijk 'bevrijd': seks moet mogelijk zijn voor of buiten het huwelijk, seks binnen het huwelijk is niet anders dan erbuiten, zelfs niet met prostituees. Zulke libertijnse opvattingen konden uiteraard niet worden getolereerd door de kerkelijke censor. Het toont het belang aan van onderzoek naar (verzamel)handschriften.

'Het Mengelmoes' was geen eenmansproject maar functioneerde in een kring rond de schrijver/samensteller van het handschrift, Petrus. Het is onduidelijk wie de leden van de kring rond 'Het Mengelmoes' waren, maar ze moeten tot de hogere klasse hebben behoord. Verzamelhandschriften functioneerden om vriendschapsbanden aan te halen op basis van gedeelde interesses. 'Het Mengelmoes' getuigt van zeer diverse belangstelsferen, maar er is geen enkele reden om het libertijnse gedachtegoed in het handschrift niet te beschouwen als een door de leden van de kring gedeeld interesseveld.

De libertijnse invloeden die de laatzeventiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden bereikten, lijken in 'Het Mengelmoes' vooral uit Frankrijk te zijn overgewaaid. Daarvan getuigen het Franse gedicht van Théophile de Viau en de vertaling van de *Poesies gaillardes*. Anderzijds worden er in

60 Ibidem, 79, v. 64.

61 Ibidem, 79, v. 59.

62 Ibidem, 79, v. 60.

63 Cfr. Leemans, *Het woord is aan de onderkant*, 127-129, in het bijzonder over haar bespreking van de Nederlandse pornografische roman *D'openhertige juffrouw*.

het handschrift ook namen van pornografische romans uit de Republiek opgesomd. Het 'Epigramma' over juffrouw Palmaert en het gedicht 'Een Jonghman [...]' in 'Het Mengelmoes' tonen aan dat er in de laatzeventiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden ook originele, Nederlandstalige literatuur met libertijnse opvattingen werd geschreven.

Bibliografie

- Adam, A., *Théophile de Viau et la libre pensée française en 1620* (Genève 2008).
- Altena, B. en D. van Lente, *Vrijheid en rede: Geschiedenis van Westerse samenlevingen 1750-1989* (Hilversum 2013).
- Bostoën, K., 'Verlichte letteren in de Zuidelijke Nederlanden?' in: A. Hanou ed., *Verlichte letteren in Noord en Zuid* (Leuven 2004) 393-403.
- Clin-Lalande, A.M., 'Les Satyres nouvelles de Cantenac: mystères d'une édition' in Frédéric Barbier ed., *Les débuts de L'Imprimerie des Missionnaires d'Afrique: le rôle du Père Albert Vidal* (Genève 2001) 47-62.
- Damme, Stephane Van, 'Grandeur, affaire et épreuve libertine au XVIIe: Le cas Théophile de Viau' in Nicolas Offenstadt en Stephane Van Damme eds., *Affaires, scandales et grandes causes: De Socrate à Pinochet* (Parijs 2007) 151-176.
- Darnton, Robert, *Censors at Work: how States shaped Literature* (New York 2014).
- Fragnito, Gigliola ed., *Church, Censorship and Culture in Early Modern Italy* (Cambridge 2001).
- Godzich, Wlad, *The Culture of Literacy* (Cambridge 1994).
- Green, Jonathan en Nicholas J. Karolides, *Encyclopedia of Censorship: New Edition* (New York 2005).
- Heyer, John Hajdu ed., *Jean-Baptiste Lully and the Music of the French Baroque: Essays in Honor of James R. Anthony* (Cambridge 1989).
- Kwakkel, Erik, *Die Dietsche Boeken die ons toebehooren. De Kartuijzers van Herne en de productie van Middelnederlandse handschriften in de regio Brussel, (1350-1400)* (Leuven 2002).
- Lavery, Hannah, *The Impotency Poem from Ancient Latin to Restoration English Literature* (New York 2016).
- Leemans, Inger, *Het woord is aan de onderkant: radicale ideeën in Nederlandse pornografische romans, 1670-1700* (Nijmegen 2002).
- Love, Harold, *The Culture and Commerce of Texts: Scribal Publication in Seventeenth-century England* (Amherst 1998).
- Lully, Jean-Baptiste, *Le Temple de la Paix. Ballet. Dansé devant sa Majesté à Fontainebleau le 15. d'Octobre 1685. Suivant la Copie Imprimée à Paris*, <https://books.google.be/books?id=S8tDAAAacAAJ> (geraadpleegd 16 april 2021).

Het Mengelmoes off De versamelingh van veele hedendaeghsche nieuwe dinghen Met Een deel nieuwghemaeckte Liedekens noijt voor desen in druck gheweest Beneffens De translatatie off oversettinghe des boeckx gheintituleert De heere-lijcke ende vrolijcke poeterije van desen tijdt Vermeedert Met de doot van Zagachrist off Anders met de doot vanden koninck van Ethiopien (handschrift, Antwerpen, 1696: Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience Antwerpen, EHC 636783).

Molenaar, Sven, "Als rechte Libertinen': het verzamelhandschrift 'Het Mengelmoes' als getuigenis van een alternatieve literaire kring in Antwerpen aan het einde van de zeventiende eeuw' (doctoraatsproefschrift, Universiteit Antwerpen, 2019).

Moser, Nelleke, "Poezijlust en vriendenliefde'. Literaire sociabiliteit in handschrift en druk na 1600', *Spiegel der Letteren* 49 (2007) 247-264.

Myers, Robin en Michael Harris eds., *Censorship and the Control of Print in England and France 1600-1910* (Winchester 1992).

Paepe, Timothy De, "Une place pour les commedies". Geschiedenis, repertoire en inrichting van de Antwerpse theaters tussen 1610 en 1762' (doctoraatsproefschrift, Universiteit Antwerpen, 2011).

Poesies gaillardes et heroiques de ce temps. Augmentées Du Poëme de Zaga-Christ, ou la mort du Roy d'Ethiopie, & de plusieurs pieces nouvelles, qui n'ont jamais esté imprimées. Imprimé cette année (Parijs [?] ca. 1670[?]. Exemplaar: Parijs, Bibliothèque nationale de France, RES P-YE-2595).

Schmidt, Carl B., 'The Geographical Spread of Lully's Operas during the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries: New Evidence from the Livrets' in John Hajdu Heyer ed., *Jean-Baptiste Lully and the Music of the French Baroque: Essays in Honor of James R. Anthony* (Cambridge 1989) 183-212.

Spaans, Joke, 'De pen als wapen? In handschrift circulerend satirisch rijmwerk over kerkelijke conflicten in de late zeventiende eeuw', *De Zeventiende eeuw* 25:1 (2009) 90-111.

Stewart, Alison G., *Unequal Lovers: A study of Unequal Couples in Northern Art* (New York 1977).

Verschaffel, Tom, *De weg naar het binnenland: geschiedenis van de Nederlandse literatuur, 1700-1800, de Zuidelijke Nederlanden* (Amsterdam 2017).

Waals, J. van der, 'Libertijns leven. Een houten neus voor de professor', *De Gids* 153 (1990) 1042-1045.

Wackers, Paul, 'Het belang van de studie van verzamelhandschriften' in Gerard Sonnemans ed., *Middeleeuwse verzamelhandschriften uit de Nederlanden. Congres Nijmegen 14 oktober 1994* (Hilversum 1996) 22-37.

Wagner, Peter, *Eros revived: Erotica of the Enlightenment in England and America* (Londen 1988).

Over de auteur

Sven Molenaar is verbonden aan de Universiteit Antwerpen. Hij promoveerde in 2019 op zijn proefschrift “Als rechte Libertinen”: Het verzamelhandschrift ‘Het Mengelmoes’ als getuigenis van een alternatieve literaire kring in Antwerpen aan het einde van de zeventiende eeuw’. Contact: sven.molenaar@uantwerpen.be